

'Kiew gevallen', noteerde de schrijfster Henriëtte Mooy medio september,

'het betekent niet dat ze heel Rusland nu zouden hebben; met de kaart voor je, kan je dat toch wel zien, als je tenminste niet suf-verslagen de vorderingen zit na te staren. Iedereen laat merken moedeloos te zijn, dom, want dan wordt alles nog erger. Ik torn er wel tegen op, maar ik ben zowat de enige, ik ben moe, ik ben kriegel.'¹

Drie weken later:

'Hitler juicht: 'De vijand is al gebroken en nooit zal hij zich meer opheffen'. De Duitsers juichen mee. Wij niet, integendeel. Iedereen zit diep in de put . . . Overal de ellendigste discussies en ik zie wel dat ik bijna alleen sta met mijn 'de hoop niet opgeven'. Maar het is van mij misschien meer buitenkant-houding dan juiste-kijk, want wàt weet ik? En toch, tegen alles in, en toch verliest-ie het.'²

★

Alle formidabele tegenslagen ten spijt, waren de Russische heersers een gedecideerde centrale leiding blijven geven. Van eind juni af werden miljoenen dienstplichtigen onder de wapenen geroepen. Wel baarde hun transport grote moeilijkheden maar men was toch in staat, telkens nieuwe divisies te formeren die, als de Duitsers dachten: 'Nu zijn we er definitief doorheen!', snel-geïmproviseerde posities innamen die zij met toenemende hardnekkigheid verdedigden. Met het verloren gaan van geheel Wit-Rusland en de gehele Oekraïne werd spoedig rekening gehouden. Het vee kon men niet afvoeren maar wèl werd besloten tot de evacuatie van de machine-riën van alle grote industriële bedrijven en elektrische centrales. Ook uit het bedreigde Leningrad werden belangrijke industriële bedrijven verplaatst. Versterkt door leden van de communistische partij zwoegden honderdduizenden arbeiders dag en nacht om alles wat men naar het oosten wilde overbrengen, te demonteren en naar gereedstaande goederentreinen over te brengen. Verwarring was onvermijdelijk, menigmaal deden zich op de stations en op de lange trajecten tussen de stations gigantische opstoppingen voor: op een gegeven moment moest men alleen al op de spoorweg die van Moskou naar het zuidoosten leidde, bijna vierhonderd goederentreinen op de

¹ Henriëtte Mooy: *Het Duitse schrikbewind 1940-1945. Dagboek en herinnering* (1970), p. 54. ² A.v., p. 55.